

# लिच्छवि राजनैतिक व्यवस्था : एक विवेचना

अच्युत अधिकारी

Lecturer of History, Saraswati Multiple Campus, Tribhuvan University

email : achyutlec3@gmail.com

## लेखसार

नेपालको इतिहास प्रामाणिक रूपमा लिच्छविकालमा मानदेवको समयबाट नै सुरु हुन पुगेको देखिन्छ । पहिलोचोटि नेपालको इतिहासको बारेमा थुप्रै विवरणहरू मानदेवको समयमा प्राप्त हुन गयो । बाहिरबाट प्रवेश गरेको मानिएको लिच्छवि वंशले किरातकालमा प्रवेश गरी नेपाल खाल्डोमा वि.सं. ९३७ सम्म भोग गर्न सकेको देखिन्छ । इस्वी संवत् २०५ को आसपासतिर किरात शासनलाई भड्ग गरी स्वतन्त्र लिच्छवि शासन सञ्चालन गर्न लिच्छविहरू सफल भएको चर्चा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यको लेखनबाट प्राप्त हुन आएको पाइन्छ । मानदेवको समयदेखि लिच्छविकालीन इतिहास बढी स्पष्ट र प्रामाणिक हुन पुगेको देखिन्छ । मानदेव अघिका ऐतिहासिक प्रमाणहरू प्रष्ट रूपमा प्राप्त हुन सकेको छैन । 'वैशाली' वा 'वशाढ' बाट आएको मानिएका लिच्छविहरूले वैशाली कै जस्तो शासन व्यवस्थालाई लागू गरेनन् तर पनि राजासहितको शासन व्यवस्थामा ग्राम पाञ्चाली वा पञ्चायत जस्तो स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकेन्द्रकृत प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाचाहिँ उनीहरूले लागू गर्न सकेको देखिन्छ । गोष्ठी प्रणालीको प्रयोग गरी थुप्रै सामाजिक, धार्मिक र लौकिक कार्य समेत यिनीहरूले गर्न सके । ग्राम, तल, द्रड्ग जस्ता इलाकाहरू खडा गरेर विभिन्न कार्य गर्ने प्रशासनिक उत्कृष्ट संरचनाहरू लिच्छवि शासकहरूले तयार गर्न सके । त्यतिखेर उपत्यकाको वरिपरि थुप्रै ऐतिहासिक वस्ति र कोट्ट (किल्ला) हरूको निर्माण समेत हुन पुगेको थियो । लिच्छविकालको शासनकाल र पद्धतिभित्रको केही ऐतिहासिक तथ्यहरूलाई यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

**शब्दकुञ्जी :** वैशाली, ग्राम पाञ्चाली, अधिकरण, गोष्ठी, कोलीग्राम, कोट्ट ।

## विषयप्रवेश

प्राचीन नेपालको इतिहासमा पुरानो प्रसिद्ध जाति नीप गणजाति थियो । यो पश्चिम सिन्धु प्रान्तबाट बसाई सदैँ पहाडैपहाड नेपालदून प्रवेश गर्‍यो । पशुपालनमा विशेष रुचि राख्ने गोपाल, महिषपाल आदि जाति नेपालमा प्रवेश गरे । लिच्छवि, वृजिक, शाक्य, कोलिय आदि समूहहरू पनि नेपालमा प्रवेश गरे । उब्जाउशील क्षेत्र विष्णुमती, वागमती, रुद्रमती आदिको छेउछाउमा यिनीहरू आएर बसे । लिच्छविकालमा काठमाडौँको नाम कोलीग्राम थियो । दक्षिण तथा उत्तर कोलीग्रामहरू यहाँ रहेका थिए ।

वैशाली नगरीबाट यी लिच्छविहरूको आवागमन भएको थियो । गोरखपुरनेरको कुशिनगरमा मल्लहरूको गणराज्य थियो । भारतबाट आएका यी दुवै जातिहरूले नेपालमा शासन गरेका कुराहरू यत्रतत्र पाइएका छन् तर यिनको प्रशस्त अध्ययन र अनुसन्धान हुनचाहिँ बाँकी छ । हालको मुजफ्फरपुर जिल्लामा गङ्गाउत्तर नारायणी नदीनेर वैशाली नगर थियो जसलाई हाल 'वंसाढ' भनिन्छ । कोलीहरूको प्रभुत्व रहेकोले काठमाडौँ शहरको नाम कोलीग्राम कहिएको हो ।

गणतन्त्रात्मक शासनमा हुर्केका लिच्छविहरूले नेपालमा पसेर युद्ध गरी स्थानीयहरूलाई जितेर राजतन्त्रात्मक पद्धती अनुसार शासन गर्न थाले । लिच्छवि शासकाल अघिका र लिच्छविकालको राजाका दरवारहरू कहाँ थिए ? भनेर भन्न सकिएको छैन तैपनि मानदेवले बनाएको मानगृह, अंशुवर्माले बनाएको कैलाशकूट र नरेन्द्रदेवले बनाएको भद्राधिवास भवनहरूको नाम प्रसिद्ध रहन गएका छन् । लिच्छविकालका सम्पूर्णजसो अभिलेखहरू संस्कृत भाषामा गद्य र पद्यमा लेखिएको पाइएको छ । राष्ट्रिय भाषा संस्कृत नै थियो । संस्कृत, प्राकृत र किरात भाषाको प्रयोग प्राचीन नेपालमा गरिएको

भेटिन्छ । संस्कृत, पाली र प्राकृत भाषा प्रचलनमा थियो भनेर अनुमान गर्नचाहि सकिएको छ ।

किरात भाषालाई नै समातेर लिच्छविकालमा केही स्थानका नामहरू समेत र प्रशासनिक अड्डाहरू समेतलाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ । 'प्रिड', 'पुं', 'ग्वला', 'दुल', 'वू' आदि शब्दहरू पछाडि जोडिएर कैयन् ठाउँहरू बनेको देखिन्छ । लिच्छविविरूको राज्यसत्ता कहिले आएर टुडिगयो, यो इतिहासमा अनिर्णित कुरा हो । नेपालको प्राचीन इतिहासमा लिच्छवि शासनकालको चकचकी र जगजगी चलेको चाहिँ पक्कै हो । आजसम्म पाइएका प्रकाशित लिच्छविकालका करिब दुईसयजति अभिलेखहरूमा ८८ वटा जति त शासन व्यवस्था सम्बन्धी सनदपत्रहरू मात्रै छन् । यस आलेखमा लिच्छवि शासनकालका थुप्रै विषयवस्तुहरूलाई सारांशमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको छ । वास्तवमा लिच्छवि शासनकालका धेरैजसो पाटाहरू अन्दाज नै गरिएका छन् तर पनि केही प्राप्त प्रमाणहरूको आधारमा इतिहासकारहरूले लेख्नु भएको र उठान गर्नु भएको प्रसङ्गहरूकै आधारमा यहाँ केही तथ्यहरूलाई प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

### लिच्छवि शासनको स्थापना

नेपाल उपत्यका पहिले दहको रूपमा रहेनको थियो भन्ने वर्णन पौराणीक कथाहरूमा यत्रतत्र रूपमा पाईन्छ । यस दहलाई श्री कृष्णले हिन्दु कथानुसार बसोवासयोग्य बनाएको तथा मञ्जुश्रीले पनि बौद्ध कथा अनुसार चोभारबाट खड्गले पानी काटेर बसोवास योग्य बनाएको भन्ने कथाहरू पाईन्छन् ।

“कलियुगको उठानमा हिमालय पहाडको काखमा रहेको घना जङ्गल भएको भूमिमा (नेपाल उपत्यकामा) गोपाल भए-गोठालाहरूको वस्ती बस्यो) । ... यसरी आठजना गोपाल राजा भए । अनि गोपाल राजालाई जिती महिषपाल (भैसी गोठाला) हरूले राज्य गरे । ... यी तीनजना महिषपाल राजा भए । अनि गोपाल महिषपालहरूलाई जितेर किरातहरूले राज्य गरे । ... यी बत्तीस किरात राजाहरू भए । जुन किरातहरू (अहिले) तामाकोशी र अरुणकोशीको बीचको भू-भागमा बस्तछन् । ... अनि सूर्यवंशको प्रभावले किरात राजाहरूलाई जिती नेपालवंशको राज्य चल्यो” (वज्राचार्य, २०२५, पृ. २) । लिच्छविविरूको (मूल थलो) अभिजन वैशाली थियो । वैशाली मुजफ्फरपुर जिल्लामा पर्ने वर्तमान 'बसाढ' भेकमा पर्दथ्यो । त्यहाँ लिच्छविविरूको संघात्मक शासन चलेको थियो । राजक्रम त्यहाँ एउटै वंशमा मात्र सीमित थिएन । लिच्छविविरूमध्येबाट राजा छानिन्थे । बूढा तरुना सबै लिच्छविविरू राजपदको लागि उम्मेदवार हुन सक्तथे । यस कुराको उल्लेख बौद्धवाङ्मयमा पाइन्छ । 'नेता' छानिएपछि तिनको राजोचित ढङ्गले अभिषेक गरिन्थ्यो । एकराजतन्त्रका शासक जस्तै तिनी पनि राजा कहलाउँथे । यसो हुनाले लिच्छविविरू राजशब्दोपजीवी संघ अन्तर्गत थिए (वज्राचार्य, २०२६, पृ. १-२) ।

यसरी लिच्छविविरूले नेपालमा वैशालीको जस्तो शासन पद्धतिचाहिँ हुबहु चलाएको देखिँदैन तर पनि धेरै कुराहरू प्राप्त हुन नसकेकोले यस्तै थियो भनेर भन्न सकिने थोरै मात्रै आधारहरू छन् । लिच्छवि राजवंशको थालनी कुन समयदेखि भयो ? भन्ने सवालमा यकिन गर्न सकिएको छैन । इतिहासविद् बाबुराम आचार्यको अनुसार त्यहाँको किरात राज्यलाई भंग गरी आफ्नो स्वतन्त्र लिच्छवि राज्य स्थापना गर्न ईस्वी सम्बत् २५० को आसपासतिर लिच्छविविरू समर्थ भएको देखिन्छ । लिच्छविविरू उत्तर भारतबाट नेपाल पसेका थिए (आचार्य, २०५४, पृ. १२६) ।

### लिच्छविकालका शासकहरू

लिच्छविकालीन इतिहासलाई मानदेव प्रथमदेखि नै सुरु गरिएको छ । मानदेवको समयको चाँगुनारायण अभिलेखभन्दा ५ वर्ष पुरानो सम्बत् ३८१ (ई. ४५९) को अभिलेख पशुपति मन्दिरमा पाइएको छ । जसबाट लिच्छवि राजाहरूको विषयमा केही प्रश्नचिन्हहरू उठ्न सकेका छन् । साधारण रूपमा भन्नुपर्दा वृषदेवदेखि प्राचीनकालको इतिहास सुरु भएको मान्न सकिन्छ तैपनि यताबाट यसरी विचार गर्दा राम्रो हुन जान्छ- जय देव द्वितीयको पशुपति अभिलेखमा लिच्छवि नाम गरेका राजापछि तेह्रौँ पुस्तामा कामदेव जस्ता राम्रा रूपरंग भएका राजा 'सुपुष्प' भए भनिएकोले 'सुपुष्पदेव' राजा भएको अनुमान

गरिएको छ। राजा सुपुष्पदेवको २४ औं पुस्तामा राजा जयदेव प्रथमको नाम उल्लेख छ। (क्षेत्री र रायमाभी, २०६०, पृ. ५५)।

मानदेवको समयमा पुगेपछि लिच्छविकालको इतिहास बढी स्पष्ट र प्रामाणिक हुन थाल्यो। एउटा स्वतन्त्र शासकमा हुनुपर्ने सम्पूर्ण गुणहरू यिनमा पाइन्छन्। वास्तवमा राजा मानदेवभन्दा अगाडि राजा हुने कुनै पनि राजाको अभिलेख, स्तम्भलेख र टकहरू पाइएका छैनन्। मानदेवभन्दा पहिलेको २ वटा अभिलेखहरू प्राप्त भए पनि यकिन गर्न सकिएको छैन। तसर्थ मानदेवको चाँगु अभिलेखलाई नै प्रथम ऐतिहासिक अभिलेख र मानदेवलाई प्रथम ऐतिहासिक राजा मानिएको पाइन्छ (क्षेत्री र रायमाभी, २०६०, पृ. ६०)।

मानदेवले जम्मा ४१ वर्ष शासन चलाए। उनले ईशवी ४६४-५०५ सम्म शासन गरेको देखिन्छ। यिनको पहिलो अभिलेख चाँगुनारायणको ४६४ को स्तम्भ लेख हो र अन्तिमचाहिँ सूर्यघाटको ईस्वी ५०५ को हो।

राजा बसन्तदेवको अन्तिम समयदेखि लिच्छवी शासनमा द्वैत शासनको संचालन भएको विषयमा थुप्रै मतहरू पाइन्छन्। द्वैत शासन संचालन भएको सन्दर्भमा चाहीं चर्चा गरिएको पाइन्छ। शासन संचालन गर्ने क्रममा शासनको वरिपरि रहने वर्गहरू बलियो बन्दै गएपछि द्वैत शासन संचालित हुन पुगेको थियो जस्तो जिष्णु गुप्तहरूको समयदेखि द्वैत शासन स्पष्ट रूपमा संचालित हुन गएको देखिन्छ। द्वैत शासन भनेको संयुक्त शासन हो। दुई जना वा सो भन्दा बढीले मिलेर चलाएको शासन नै द्वैत शासन हो (बज्राचार्य, २०३०, पृ. १४९)।

अंशुवर्माको समयपछि राजा उदयदेवले शासन छाडेर भोटमा सरण लिन जानु परेको थियो। आफ्नो आत्मरक्षाको लागि उनले राज्य छाडेर भाग्न परेको थियो। नरेन्द्र देवको बाल्यकाल विदेशमै बित्यो। नेपाली जनताको साथ लिएर राज्य अधिकार फिर्ता लिने दाउमा नरेन्द्रदेव अग्रसर भए। भोट सरकार र नेपाली जनताको सहयोगमा पूर्व तयारी गरी आफ्नो पूर्वाका गुमेको राज्यसत्ता र अधिकार नरेन्द्रदेवले पुनरस्थापित गरे जसबाट विष्णुगुप्तको सरकारलाई हटाएर बसन्तदेवको समयदेखि चलेको द्वैत शासनलाई अन्त्य गर्न नरेन्द्रदेव सफल भए।

लिच्छवीकालमा जनताहरूलाई विकेन्द्रीकरणको अवधारणा अनुसार आफ्नो साथमा र हातमा लिन स्थानीय स्वायत्त शासन सम्बन्धि अधिकारहरू जनतालाई दिइएको थियो जुन लिच्छवि कालको सुन्दर पक्ष थियो। लिच्छवि कालका शासकहरूले स्थानीय जनतालाई शासन संचालनको काममा सरीक गराउन स्वायत्त शासन सम्बन्धी अधिकारहरू दिएका थिए। यसरी सहयोग गर्ने निकायलाई पाञ्चाली भनिन्थ्यो। यस्ता पाञ्चालीले स्थानीय क्षेत्रका थुप्रै विवादको छिनोफानो गर्न पाउँदथे। पाञ्चालीले फैसला गर्न नसकेका मुद्दाहरू अन्तिम निर्णयको लागि माथिल्लो तहमा जाने गर्दथ्यो। प्रान्त, जिल्ला, पुर र गाउँको अवधारणामा लिच्छवीकालको विकेन्द्रिकरण चलेको थियो। द्रङ्ग र प्रदेशले प्रान्त, तल र उद्देश्यले जिल्ला, ग्राम र पुरले राज्यको सबभन्दा तल्लो तहलाई बुझाउँथ्यो (उपाध्याय, २०७४, पृ. १० - १२)।

शिवदेव गद्दीमा बसेको केहि समयपछि राज्यको बागडोर चाहिँ अंशुवर्माको हातमा पर्न गयो। केही वर्षसम्म शिवदेव र अंशुवर्माको संयुक्त शासन चल्यो। विस्तारै महासामन्त पदवीबाट प्रवेश गरी आफू बलियो बनेर वि.सं. ६६३ देखि आफ्नै नाउँबाट शासन चलाए। अंशुवर्माको बुद्धिमानी र पराक्रमिपनले नेपालमा कसैले पनि टाउको उठाउन सकेन।

जयदेव द्वितीय वा ईस्वी ७३३ पछि नेपालको इतिहासमा अन्धकारपूर्ण युगको थालनी भएको देखिन्छ। विजयदेव, शंकरदेव, मानदेव तृतीय, बलिराज, बलदेव, गणदेव द्वितीय, मानदेव चतुर्थ, राघवदेव र शंकरदेव द्वितीय क्रमशः लिच्छवि शासनकालको अन्ततिर देखा पर्दछन् तर विस्तृत प्रमाण र लेखोटहरू छैनन्। ई.सं. ९२३ पछि शंकरदेवको शासनको ६०-७० वर्षसम्म पनि कुनै अभिलेखात्मक साक्षहरू छैनन् तर पनि वंशावलीहरूमा यिनीपछि जयदेव, सहदेव, नरेन्द्रदेव आदि राजाहरू देखिन्छन्। नरेन्द्रदेव पछि उनका भाई गुणकामदेव गद्दीमा बसेको कुरा वंशावलीहरूमा परेको पाइन्छ।

### लिच्छविकालको शासन पद्धति

लिच्छवि शासन व्यवस्थामा राजाको स्थान सर्वोच्च थियो । देशको माथिल्लो निकाय राजा थिए । देशमा कतै अन्याय परेमा त्यसको उजुरी प्रतिहार (द्वारे) मार्फत् सोभै राजाकोमा समेत पुग्दथ्यो । राजाको प्रत्यक्ष रेखदेख र निर्देशनमा गरिने यस्तो कार्यले राजा र प्रजाहरूको सम्बन्ध बारे बुझाउँदछ । राजाको पर्याय शब्द 'सरकार' अर्थात् 'श्रीपाद' थियो । राजा, वडामहारानी र राजपरिवारको उच्च वर्गलाई 'श्री' शब्द प्रयोग हुन्थ्यो । हरेक शुभकार्यहरू र राजाको अन्य कार्यहरू मङ्गलगीत गाएर अर्थात् नान्दीवाट सुरु गरिन्थ्यो (वज्राचार्य, २०२६, पृ. १-७) ।

सरकारी अड्डा (अधिकरण) र ग्राम पाञ्चालीले छिनोफानो नगरेको वा गर्न नसकेको मुद्दाको सुनुवाईको लागि भारदारहरूको विशेष बैठक बसेर अन्तरासन र परमासनद्वारा गरिन्थ्यो । गाउँहरूमा घटेको घटनाहरूको जानकारी प्रतिहार (द्वारे) ले यस सभामा गर्दथे । गाउँको सबै उजुरीहरूको फैसला एक महिनाभित्र भैसक्नु पर्दथ्यो । राजाहरूले नृपति, राजन, भट्टारकमहाराज, राजाधिराज र महाराजाधिराज उपाधिहरू लिएको देखिन्छ ।

राजा पछिको दोस्रो स्थान युवराजले पाउँदथे । प्रायः राजाको जेठो छोरो राजापछि यो पदमा बस्दथ्यो । आफ्नो उत्तराधिकारी नै युवराज हुन्थ्यो । युवराजलाई 'दूतक' को रूपमा शासनको केही अभिभारा सुम्पिने समेत गरिन्थ्यो तर सबै दूतक राजाका उत्तराधिकारी थिएनन् । राज्य र सरकारमा पारिने प्रभाव अनुसार दूतक पद विभिन्न व्यक्तिहरूमा गएको उदाहरणहरू पाइन्छन् । युवराजको घोषण गर्ने प्रथा अंशुवर्माले सुरु गरेका थिए । नरेन्ददेवको समयमा कुमारामात्य भन्ने एउटा पद्धती राजकुमारलाई सघाउन खडा गरिएको पाइन्छ । राजाले दिएको आज्ञालाई जनताहरूको घरदैलोसम्म पुऱ्याउने र उनीहरूका पिर मर्का बुझेर राजालाई सूचना दिने पद नै दूतक थियो (वज्राचार्य, २०२६, पृ. ७-८) ।

लिच्छविकालमा मन्त्रिपरिषद्को व्यवस्था देखिदैन । लिच्छविकालमा दुइखाले सामन्तहरू थिए- स्थानीय र दूरवर्ती । स्थानीय सामन्तहरूले केन्द्रीय शासनको काममा राजालाई सघाउँदथे भने दूरवर्ती सामन्तहरूले चाहिँ केन्द्रको आदेशानुसार तोकिएको काम केन्द्रीय शासन क्षेत्रभन्दा बाहिर गर्दथे ।

लिच्छवीकालमा राजदरवार भित्र रहने मुख्य इजलासहरू मुख्य इजलास र भित्री इजलास थिए जसलाई अन्तरासन र परमासन भनेर चिनिन्थ्यो । कतिपय इतिहासकारहरूले यसलाई राजाको अध्यक्षतामा बस्ने राजसभा भनेका छन् भने केहिले यसलाई 'सर्वोच्च परिषदहरू' भनेर लेखेको पाइन्छ । वास्तवमै यी अन्तरासन र परमासनले स्थानीय पाञ्चालीहरूले छिन्न नसकेको मुद्दा र मामिलाहरूको फैसला गर्ने कार्य गर्दथे । पाञ्चालीले फैसला गरेको मुद्दा मन नपरेमा द्वारे मार्फत पूनः सम्बन्धित व्यक्तिहरूले अन्तरासन र परमासनमा पुनरावेदन गर्न पाउँदथे । राज्यको महत्वपूर्ण समस्याहरूको यिनै निकायमा छलफल हुन्थ्यो र यसले नीति निर्धारण समेत गर्दथ्यो ।

लिच्छविकालमा विभिन्न खाले अधिकरणहरू प्रचलित थिए । सरकार संचालनमा यी अधिकरणहरूको ठूलो भूमिका रहने गर्दथ्यो त्यस्ता अधिकरणहरूमध्ये प्रमुख अधिकरणहरू यस प्रकारको थिए : -

- १) कुथेर अधिकरण - यो अधिकरणले राजश्व उठाउने गर्दथ्यो । यसलाई कुथेर अड्डा भन्न पनि सकिन्छ । वर्तमान समयमा माल अड्डाले गर्ने जस्तै प्रकृतिको कार्य यस कुथेर अधिकरणले गर्दथ्यो । जग्गा रजिष्ट्रेशन गर्ने, लेख्यदान राख्ने आदि कार्य यस अड्डाले गर्दथ्यो । मालपोत उठाउन जाने कर्मचारीलाई 'चाटभाट' भनिन्थ्यो ।
- २) शोल्ल वा शुल्ली अधिकरण - यस अधिकरणले पञ्चअपराध सम्बन्धि मुद्दाको छिनोफानो गरि दण्ड सजाय दिने गर्दथ्यो । पञ्चअपराधमा पाँच ओटा अपराधहरू पर्दथे ती थिए - चोरी गर्नु, अर्काकी स्त्री हरण गर्नु, ज्यान मार्नु, राजद्रोह गर्नु र यस्ता अपराध गर्नेसंग सम्बन्ध राख्नु ।
- ३) लिंगवल अधिकरण - लिंगवल अधिकरणले ठ्याक्कै के कार्य गर्दथ्यो ? र यो कहिले देखि प्रचलनमा रह्यो ? भन्ने कुरा

यकिन गर्न सकिएको छैन कीनभने यससंग सम्बन्धीत प्रमाणहरू प्राप्त भएका छैनन् तै पनि धेरैजसो इतिहासकारहरूले यसलाई यातायात वा पानीसंग सम्बन्धीत अधिकरण भनेको पाईन्छ ।

- ४) मापचौक अधिकरण - सम्बन्धविच्छेद तथा पारपाचुके सम्बन्धि विषयमा काम गर्ने अधिकरण मापचौक अधिकरण थियो । यस विषयमा पनि प्रसस्त प्रमाणहरू पाउन सकिएको छैन ।
- ५) पश्चिमाधिकरण - एथेष्ट विवरण थाहा नभएपनि यस पश्चिमाधिकरणले देव मन्दिरहरूको हेरचाह गर्ने, धार्मिक काम कुरा सम्बन्धि, भैं-भगडाको छिनोफान आदि काम गर्ने गर्दथ्यो । राजदरवारको पूर्वतिर रहेको अधिकरण पूर्वाधिकरण अनि पश्चिममा रहेकोलाई पश्चिमाधिकरण भनि उल्लेख गरिएको छ ( वज्राचार्य, २०३०, पृ. ३४६-४७) ।

यी बाहेक अन्य अधिकरणहरूका बारेमा पनि इतिहासकारहरूले चर्चा गरेको पाईन्छ ।

लिच्छविकालको शासन सम्बन्धी केही शब्दहरूको सामान्य अर्थ तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- **गुल्म** : गुल्म भनेको सुरक्षा चौकी हो । शीताटिका गुल्म अन्तर्गत परेको एउटा क्षेत्र अहिलेसम्म पनि चौकिटार भनी कहलाएको छ । त्यतिखेर राहदानी नलिई आवतजावत गर्न दिइँदैनथ्यो (वज्राचार्य, २०२३, पृ. १०-१७) ।
- **तल** : यो संस्कृत शब्द हो । यसको अर्थ पाटो परेको कुरो भन्ने हुन्छ । शासनको दृष्टिकोणले अनुकूलता हेरी विभाजन गरिएको निश्चित आवाद जग्गा नै तल हो

(वज्राचार्य, २०२३, पृ. ११) ।

- **द्रङ्ग** : संस्कृत शब्द होइन । लिच्छविकालमा फलानो द्रङ्गको इलाका भनी छुट्याइँदैनथ्यो जस्तो कान्तिपुर, ललितपुर, भक्तपुर, बलम्बु, अनन्तलिङ्गेश्वर, लेले आदि त्यतिखेरका द्रङ्गहरू थिए । द्रङ्गभित्र पनि तल र गाउँहरू हुन्थे । द्रङ्गको सीमा निश्चित हुन्थ्यो ।
- **अधिकरण** : लिच्छविकालमा खोलिएका विभिन्न अड्डाहरूलाई अधिकरण भनिन्थ्यो । त्यस्ता विभिन्न अड्डाहरूमा काम गर्नको लागि विशेष अधिकारीहरू नियुक्त गरिएका हुन्थे । उदाहरणका लागि त्यस्ता पदहरू निम्नानुसार थिए :
- **दण्डनायक, सर्वदण्डनायक** : आफ्नो तोकिएको कर्तव्यलाई बुझेर हुलदङ्गा, थिचोभिचो, चोरी, डकैती आदि गैरकानुनी काम गर्नेहरूलाई समातेर दण्ड दिलाउने पद जसलाई पुलिस विभागको उच्च अधिकारी वा पुलिस विभागका सबैभन्दा मुख्य अधिकारी भन्न सकिन्छ ।
- **प्रतिहार, महाप्रतिहार** : प्रतिहारीको काम जाहेरी गर्ने थियो भने महाप्रतिहारीचाहिँ राजाको हजुरियाको काम गर्नेलाई बुझाउँदथ्यो । राजाको अड्गारक्षकलाई नै महाप्रतिहार भनिन्थ्यो । राजालाई भेट्नु अघि महाप्रतिहारसँग भेट्नु पर्दथ्यो ।
- **महाबलाध्यक्ष** : यो माथिल्लो दर्जाको पद थियो । यस पदले सेनापति र प्रधानसेनापति पदलाई जनाउँदछ ।
- **कुमारामात्य** : कुमारामात्यको कार्यक्षेत्र निश्चित हुँदैनथ्यो । आवश्यकतानुसार कुमारामात्यले विभिन्न कामहरू गर्दथे । कुमारामात्यलाई विषयपति वा वडाहाकिम भनिन्थ्यो (वज्राचार्य : २०२३, पृ. ६-१७) ।

### ग्राम पाञ्चाली (पञ्चायत) शासन पद्धति

‘पञ्च’ + ‘आली’ = ‘पञ्च’ भनेको पाँचजना व पाँचभन्दा बढीको समूह र ‘आली’ शब्दले सीमा (इलाका) लाई बुझाउँदछ । त्यतिखेर ग्राम, तल र द्रङ्गको स्थानविभाजन थियो तसर्थ ‘ग्राम’- गाउँ सम्बन्धी वा स्थानीय स्वशासन सम्बन्धी अधिकार गाउँलाई दिने वा गाउँको पञ्चायतलाई दिने कुरालाई नै ग्राम पाञ्चालीले बोक्दछ । प्रत्येक पाञ्चालीहरूको इलाका निश्चित हुन्थ्यो । एउटा ग्राम पाञ्चाली र अर्को ग्राम पाञ्चाली बिच विवाद उठेमा सोभै राजाको भित्री इजलासले हेर्दथ्यो । प्रत्येक पाञ्चालीमा अनेकौँ सदस्यहरू रहन्थे, सदस्यहरू पाञ्चालिक कहँलाउँथे । केही सदस्यहरू राजा आफैले नियुक्त गर्दथे । त्यतिखेर पाञ्चालीले २ थरी काम गर्दथे- पहिलो आफ्नो इलाकामा भएका भगडाहरू मिलाइ दिने र मुद्दामामिला छिनी दण्ड गर्ने आदि हुन्थ्यो । दोस्रो काम आफ्नो इलाकाको जनताको हितको लागि कुलो र पानीको बन्दोबस्त गर्नु (तिलमक), पाटी, पौवा र देव मन्दिरहरूको निर्माण र तिनको हेरचाह गर्नु आदि सार्वजनिक काम हुन्थ्यो । यस्ता पाञ्चालीले छिन्न नसकेका मुद्दाहरू मात्रै माथिल्लो निकायमा जान्थे । सोभै राजाको भित्री इजलासमा त्यस्ता मुद्दाहरू

छिनिन्थे । दण्ड गर्दा उठाएको रकम समेत पाञ्चालीले सरकारलाई पठाउँदथ्यो । राजाले काम लगाउँदा पाञ्चाली मार्फत नै लगाउँदथे । त्यस्तो काम गरिदिने, जनहितको काम गर्ने पाञ्चाली उपर राजाबाट कर माफी गरिन्थ्यो । पाञ्चालीको काम सरकारले नै निश्चित गरिदिन्थे । दण्ड गर्दा उठेको केही रकमको भाग पाञ्चालीहरूले पाउँदथे । आफ्नो क्षेत्रको सुखसुविधा जनताहरूलाई मिलाउने कार्य समेत पाञ्चालीहरूले नै गर्नु पर्दथ्यो । पाञ्चालीको अधिनमा साभा बारी, जग्गाजमिन पनि हुन्थे (वज्राचार्य, २०२३ (माघ), पृ. १-११) ।

### लिच्छविकालमा गोष्ठीको स्थान

‘गोष्ठी’ शब्दबाट ‘गुठी’ बनेको हो । लिच्छविकालको गोष्ठीहरू हालका गुठीहरू भन्दा भिन्न थिए । त्यतिखेर गोष्ठीलाई केवल धार्मिक कुराहरूमा मात्रै सीमित गरिदैनथ्यो । यिनीहरू लौकिक जीवनसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित थिए जुन लिच्छविकालको गोष्ठीको सुन्दर पक्ष थियो । कुनै श्रद्धालु व्यक्ति वा शासकले धार्मिक कुरा चलाउन वा लोकको हित हुने कामको लागि अर्पण गरेको चल अचल सम्पत्तिलाई नियत रूपमा उपयोग गरी निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्न गोष्ठी खडा गरिएका हुन्थे । त्यतिखेर २ प्रकारका गोष्ठीहरू प्रचलनमा थिए, पहिलो आफ्नै परिवारको अधिनमा रहेको र आफ्नै किसिमले चल्ने, दोस्रो अर्को थरि वा अरू नियत व्यक्तिलाई सुम्पिएको जसमा नियत व्यक्ति र निश्चित व्यवस्थाको अन्तर्गत रहेर चल्नु पर्दथ्यो । यस्तो दोस्रो किसिमको गोष्ठीहरू लौकिक जीवनसँग सम्बन्धित रहने गर्दथ्यो (वज्राचार्य, २०३०, पृ. १५७) । लोकको हितको लागि बनेका यस्ता गोष्ठी र गोष्ठीका सदस्य (गुठियार) गोष्ठीहरूको लोकमा प्रतिष्ठा थियो । गोष्ठी पद्धति लिच्छविकालको जनजीवनको अभिन्न अङ्ग नै थियो । त्यतिखेरका गोष्ठीहरूका नाम जस्तै प्रदीप (बत्ती) गोष्ठी, ब्राह्मणगोष्ठी, आरोग्यशाला, माद्वयवशाला, पश्चिमशाला, पूर्वशाला, पनीयगोष्ठी, मल्लयुद्धगोष्ठी, धूपगोष्ठी, इन्द्रगोष्ठी, उत्तरशाला, अर्चागोष्ठी, प्रणाली (धारा), गोष्ठी, प्रवहण (गाडा) गोष्ठी, ध्वजगोष्ठी आदि थिए । यी सबैलाई यति मानिका आयस्ता भनी तोकिदिइएको थियो । (वज्राचार्य, २०२४, पृ. १-५) ।

### केही लिच्छविकालीन वस्तीहरू

लिच्छविकालमा थुप्रै वस्तीहरू त्यतिखेर थिएनन् । वस्ती बसोवासको अवस्थाहरू समेत भिन्न थियो । थानकोट, सीतापाइला, चापागाउँ, साँखु, गोकर्ण, टोखा, बुढानिलकण्ठ आदि ठाउँहरू थिए । जस्तै हंसगृहद्रङ्ग, लेम्बटीद्रङ्ग, शीताटिकाद्रङ्ग, दक्षिणकोलिद्रङ्ग, ताम्रकुटशाला, मानेश्वर, साम्बपुर, हम्पिद्रङ्ग, नवग्रहद्रङ्ग, मखोपुद्रङ्ग, यूपग्रामद्रङ्ग, आदि नामका वस्तीहरू लिच्छविकालमा थिए । पहिलेदेखिकै वस्तीहरू पनि लिच्छविकालमा विकसित हुँदै अगाडि बढे । बढी आवादी भएका वस्तीहरूलाई त्यतिखेर द्रङ्ग भनिन्थ्यो ।

- **हंसगृहद्रङ्ग** : हंसगृहद्रङ्ग भनेको सूर्यविनायकदेखि दक्षिणपट्टि, ललितपुर लुँभुदेखि पूर्वोत्तर अनन्तलिङ्गेश्वर स्थानमा हंसगृहद्रङ्ग थियो । द्रङ्गमा धेरै वस्ती र गाउँहरूको आवाद हुने गर्दथ्यो । हाल यो ठाउँमा हंसग्रहद्रङ्ग, छैन अनन्तलिङ्गेश्वर मात्रै छ (वज्राचार्य, २०२४, पृ. ८७-९०) ।
- **लेम्बटीद्रङ्ग** : ‘लेले’ (हालको) क्षेत्र जुन अनन्तलिङ्गेश्वर दक्षिण पश्चिम भेकमा पर्छ । त्यसको नाम लिच्छविकालमा ‘लेम्बटीद्रङ्ग’ थियो । हाल लेम्बटीद्रङ्गको ठाउँमा ‘लेले’ गाउँ मात्रै छ । चापागाउँ, सुनाकोठी, भृङ्गारेश्वर आदि वस्तीहरू यद्यपि पनि छन् ।
- **शीताटिकाद्रङ्ग** : चन्द्रागिरी र दहचोक डाँडाको विचमा बसेका वस्तीहरू सतुङ्गल, किसिपिडी, थानकोट, भेल्वु, बलम्बु, पासिख्य, मालटार, चौकिटार आदि धेरै वस्तीहरू यस शीताटिकाद्रङ्ग भित्र पर्दथे ।
- **नुपुन्नद्रङ्ग** : सीतापाइलाबाट पश्चिमपट्टिको पश्चिम १ नं. केवलपुरमा यो नुपुन्नद्रङ्ग, बस्ती थियो। यो एउटा धार्मिक तिर्थस्थल थियो । यहाँ नारायणस्वामी देवताको मन्दिर थियो (उपाध्याय, २०७४, पृ. ५३) ।
- **थंतुरीद्रङ्ग** : उत्तर पश्चिमपट्टिको (काठमाडौंको) विष्णुपादुका डाँडाको फेदीमा थंतुरीद्रङ्ग नामको प्रसिद्ध वस्ती थियो जहाँ राजा शिवदेवले कर माफ गरिदिएका थिए । यस क्षेत्रमा टोखा, धापासी, धर्मपुर, चपलीगाउँ, बुढानिलकण्ठ आदि

नामका वस्तीहरू पर्दछन् । मानदेवले यहाँ शिवलिङ्ग स्थापित गरेका थिए ।

- **यूपग्रामद्रङ्ग** : भक्तपुर र कान्तिपुरमा भन्दा ललितपुरमा लिच्छविकालीन वस्तीहरू बाक्लो देखिन्छन् । मंगलबजार, च्यासल, खर्पिछे, यगवहाल, त्यागल, सुनधारा, गैह्रिधारा, मीननाथ, लखनखेल आदि वस्तीहरू यसमा रहेका थिए । मंगलबजार आसपासको क्षेत्रलाई यूपग्रामद्रङ्ग भनिन्थ्यो ।
- **दक्षिणकोलीद्रङ्ग** : कान्तिपुरको मध्यभागलाई कोलिग्राम भनिन्थ्यो । यसको दक्षिणपट्टिको भागलाई दक्षिणकोलिग्राम भनिन्थ्यो जुन अलिक आवादयुक्त थियो । टुँडिखेल, टेवहाल, लगन, यङ्गाल, ब्रह्मटोल, मुसुवहाल, जैसिदेवल, गावहाल, ढोकाढल, हनुमानढोका, वटु, केलटोल, नघल, हेनाकरविहार आदि ठाउँहरू पनि लिच्छविकालीन क्षेत्रहरू थिए (वज्राचार्य, २०२५, पृ. ९०-९४) ।

देउपाटनमा नवगृह नामक ग्राम, भक्तपुरमा मखोपुद्रङ्ग, उपत्यका बाहिर साँगा, नाला, बनेपा, खोपासी, पलाञ्चोक, लेले, फर्पिङ आदि ठाउँहरूमा पनि लिच्छविकालीन अभिलेखहरू पाइएका छन् । यसप्रकार लिच्छविकालीन वस्तिहरू घट्ने र बढ्ने क्रम अघि बढिरहेको तर माथि उल्लेखित नामका क्षेत्रहरू हाल प्राप्त छैनन् ।

- **कोट्ट (किल्ला)** : लिच्छविकालमा राष्ट्रको रक्षा गर्न वनदूर्ग र गिरिदूर्ग अर्थात् 'कोट्ट' बनाइएका हुन्थे । कोट्टलाई किल्ला भनिन्थ्यो । यस्तो खाले किल्लाको सीमाना तोकिन्थ्यो जसलाई 'कोट्टमर्यादा' भनिन्थ्यो । कोट्टको विशेष इलाकाभित्र बसेकाहरूको लागि विशेष मर्यादा (स्थिति बन्धेज) गरिएको हुन्थ्यो । कोट्ट अर्थात् 'क्वाठका नायकहरू अर्थात् क्वाठानायकहरूले समय समयमा केन्द्रको शासन कमजोर हुँदा विद्रोह गर्ने गर्दथे । कोट्टभित्र चाटभटनामका अधिकारी पस्न नपाउने नियम थियो (वज्राचार्य, २०२६ (माघ), पृ. २२७-२३२) ।

### निष्कर्ष

लिच्छविकाल नेपालको प्रामाणिक काल थियो । यसलाई स्वर्ण युग पनि मानिएको छ । धेरै विषयहरू लिच्छविकालमा राम्ररी व्यवस्थित गरिएको देखिन्छ । प्रजातान्त्रिक संस्कार, शासकीय पद्धति, न्याय प्रणाली, सामाजिक व्यवस्था आदि स्वरूपहरूमा लिच्छविकाल एक कदम अगाडि पुगेको देखिन्छ । सम्पूर्ण लिच्छविकालीन विषयहरू हाल हामीसित छैनन् तर पनि ऐतिहासिक प्रमाणहरूको आधारमा नेपालको लिच्छविकालीन इतिहास सुन्दर र वर्णनयोग्य देखिन्छ । लिच्छवि शासनकाल नेपालको इतिहासको एउटा अध्ययन गरिनै पर्ने र उत्कृष्ट विषय हो भन्ने निष्कर्ष यो लेखको रहेको छ ।

### सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आचार्य, बाबुराम (२०५४). *नेपालको सांस्कृतिक परम्परा*. काठमाडौँ : श्रीकृष्ण आचार्य ।
- उपाध्याय, श्रीरामप्रसाद (२०७४). *नेपालको प्राचीन र मध्यकालीन इतिहास*. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- क्षेत्री, गणेशप्रसाद र रायमाफ्ठी, रामचन्द्र (२०६०). *नेपालको इतिहास*. काठमाडौँ : एसिया पब्लिकेसन ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२३) (श्रावण). "लिच्छविकालका शासन सम्बन्धी पारिभाषिक शब्दको व्याख्या." *पूर्णिमा*. पूर्णाङ्क १०, वर्ष ३, अङ्क २, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।
- वजाँचार्य, धनवज्र (२०२३) (कार्तिक). "लिच्छवि शासन सम्बन्धी पारिभाषिक शब्दको व्याख्या." *पूर्णिमा*. पूर्णाङ्क ११, वर्ष ३, अङ्क ३, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२३) (माघ). "लिच्छविकालमा चलेका पाञ्चाली (पञ्चायत) शासन पद्धतिको परिचय." *पूर्णिमा*. पूर्णाङ्क ११, वर्ष ४, अङ्क ४, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२४). "लिच्छविकालको लौकिक-जीवनमा गोष्ठीको स्थान." *पूर्णिमा*. पूर्णाङ्क १३, वर्ष ४, अङ्क १, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२५). "लिच्छविकालको इतिहासमा किरातकालको प्रभाव." *पूर्णिमा*. पूर्णाङ्क १७, वर्ष ५, अङ्क १, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।

- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२५) (साउन). "लिच्छविकालीन वस्ती." पूर्णिमा. पूर्णाङ्क १८, वर्ष ५, अङ्क २, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२६). "लिच्छविकालको शासनपद्धति." पूर्णिमा. पूर्णाङ्क २१, वर्ष ६, अङ्क १, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०२६) (माघ). "लिच्छविकालको शासन पद्धति." पूर्णिमा. पूर्णाङ्क २४, वर्ष ६, अङ्क ४, काठमाडौँ : संशोधन मण्डल ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (२०३०), *लिच्छविकालका अभिलेख*, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौँ ।